

UOT 811.11`373

DOI 10.54758/16801245_2026_22_1_8

Mətn dilçiliyinin formalaşma mexanizmləri**Vəliyeva Sevil Vəzirxan qızı** ^{ORCID} 0000-0002-1692-6639*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim*
sevil.valiyeva@sdu.edu.az

MƏQALƏ HAQQINDA MƏLUMAT	XÜLASƏ
Məqalənin tarixçəsi Daxilolma tarixi: 16.05.2025 Düzəliş tarixi: 27.07.2025 Qəbul olunma tarixi: 22.12.2025	Məqalənin təhlili zamanı belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dilçiliyi təkcə struktur və formal məsələlərlə deyil, həm də semantik, funksional və kommunikativ aspektlərlə sıx bağlıdır. Mətnin formalaşması mexanizmləri sintaktik, semantik, pragmatik və stilistik səviyyələrdə qarşılıqlı təsir və məqsədyönlü quruluşun nəticəsidir. Cümlə, ifadə və ya leksik vahid funksional mənasını yalnız kontekstdə əldə edən mətn vahididir. Mətnin semantik bütövlüyünü təmin edən uyğunluq və uyğunluq münasibətləri, onun kommunikativ məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edən pragmatik mexanizmlər, funksional stilistik imkanlar bu sahənin mürəkkəb bir təbiətə sahib olduğunu bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda, xüsusiyyəti, müxtəlif növ mətnlərin şərtləndirir fərqlər prinsipləri və onların formalaşması. Elmi, bədii, publisistik və rəsmi mətnləri yerinə yetirir, müxtəlif ünsiyyət funksiyası.

Müasir dilçiliyin dinamik şəkildə inkişaf edən sahələrindən biri də mətn dilçiliyidir. Mətnin quruluşu, onun funksional-struktur xüsusiyyətləri, kommunikativ məqsədləri və dil vahidləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi bu sahənin predmetini təşkil edir. Əgər ənənəvi dilçilik fərdi cümlələrin və dil vahidlərinin quruluşunu və funksiyasını öyrənməyə yönəlmişdisə, mətn dilçiliyi bu vahidlərin daha geniş kommunikativ kontekstdə – yəni bütöv mətn daxilində necə işlədiyini tədqiq edir. Bu məqalədə mətn dilçiliyinin formalaşma mexanizmləri, onların əsas nəzəri və praktik aspektləri araşdırılacaqdır.

Mətnin dərk olunması və formalaşdırılması yalnız leksik və qrammatik biliklərlə məhdudlaşmır; burada diskurs, kontekst, situasiya və digər amillər də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, mətn dilçiliyi yalnız dilçiliklə deyil, eyni zamanda ünsiyyət nəzəriyyəsi, semantika, pragmatika və hətta sosiolinqvistika ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks bir sahədir. Məqalənin məqsədi bu kompleksliyi nəzərə alaraq, mətnin formalaşma mexanizmlərinin əsas prinsiplərini sistemli şəkildə təqdim etməkdir.

Mətn anlayışı qədimdən mövcud olsa da, onu elmi tədqiqat obyektinə çevirmək və müstəqil bir sahə kimi inkişaf etdirmək yalnız XX əsrin ikinci yarısında mümkün olmuşdur. Mətn dilçiliyinin yaranması struktur dilçilikdən funksional yanaşmaya keçidin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Klassik dilçilikdə tədqiqatlar əsasən cümlə səviyyəsində aparılırdı. Cümlədən kənar vahidlər, onların əlaqəsi və kommunikativ strukturu isə çox zaman diqqətdən kənarda qalırdı. Halbuki insan nitq fəaliyyəti daha geniş vahidlərlə – mətnlə və diskursla həyata keçirilir.

Mətn dilçiliyinin elmi-nəzəri əsasları Rusiya, Almaniya və Fransa dilçilik məktəbləri tərəfindən qoyulmuşdur. Rusiya dilçiliyində xüsusilə Y.M. Lotman, M.M. Baxthin, A.İ. Novikov, İ.R. Qalperin və T.A. van Deyk kimi tədqiqatçıların rolu danılmazdır. Onlar mətnə yalnız struktur vahid kimi deyil, həm də mədəni, semantik və pragmatik çərçivədə yanaşmağın zəruriliyini vurğulamışlar. Qərb dilçiliyində isə H. P. Graysın əməkdaşlıq prinsipi, J. Sörlinin danışq aktları

nəzəriyyəsi və M. Hallideyin funksional dilçilik modeli mətnin analizində mühüm nəzəri əsaslar yaratmışdır.

Yuri Lotman və Maykl Hallideyin mətnə yanaşmaları dilçilik və semiotikanın ən maraqlı kəsişmə nöqtələrindən biridir. Sadəcə dildə desək, Hallideyi bir mühəndis, Lotmanı isə bir filosof kimi təsəvvür edə bilərik. Belə ki, Hallidey dilin necə işlədiyini, Lotman isə mətnin nə demək istədiyini öyrənən bir dilçilərdir. Bundan başqa, Hallidey mətni bir ünsiyyət aktı kimi dərinlən analiz edir və dilin sosial mexanizmlərini üzə çıxarır. Lotman isə mətni bir mədəniyyət obyektini kimi götürür və onun daxili estetik, simvolik qatlarını araşdırır. Daha sadəcə desək, Hallidey mətni necə danışdığımızla, Lotman isə mətnin nəyə çevrildiyi ilə maraqlanır.

Moskva-Tartu məktəbinin banisi sayılan Yuri Lotman mədəniyyətin bütöv semiotik nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək üçün "mədəni semiotika" anlayışını yaratdı. Onun fikrincə, bəşər tarixində iki müstəqil, lakin bərabər mədəni göstərici var: söz və rəsm (naxış). Birinci mədəni göstəricilərdən dilçilik, ikincidən isə, obrazlı sənətlər yaranmışdır. Onlar, bəzən sintez halında iştirak edirlər. Məsələn, şeir mətni dil işarəsi olmaqla yanaşı, məcazi işarə kimi də qəbul oluna bilər; Digər tərəfdən, naxış obrazlı olmaqla yanaşı nəyisə də ifadə edə bilər [5, s.125-126].

XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən mətn anlayışı yeni nəzəri çərçivədə formalaşmağa başladı. Bu dövrdə mətnin bütöv informasiya sistemi kimi təhlili, koherens, kohezion, tematik struktur və digər anlayışlar üzərində geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Nəticədə mətn dilçiliyi tərcümə, dil tədrisi, informasiya texnologiyaları və jurnalistika kimi bir sıra tətbiqi sahələr üçün də vacib bir baza yaratdı.

Mətnin mahiyyətini anlamaq üçün onun struktur və funksional xüsusiyyətlərini dərinlən təhlil etmək zəruridir. Mətn yalnız dil vahidlərinin məcmusu deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan mənəvi və bütöv bir kommunikativ vahiddir. Bu baxımdan mətnin əsas xüsusiyyətləri sırasında bütövlük, koherens, koheziya, məqsədyönlülük və kommunikativ tamlıq xüsusi yer tutur.

Mətnin bütövlüyü dedikdə, həm onun semantik, həm də funksional baxımdan tamamlanmış olmasını şərh edir. Bu xüsusiyyət mətnin yalnız ayrı-ayrı cümlələrdən ibarət olmasını deyil, həmin cümlələrin müəyyən bir məntiqi, tematik və üslubi əsasda birləşməsinə tələb edir. Koherens isə mətnin daxilindəki mənəvi əlaqələrinin sistemli şəkildə qurulması ilə bağlıdır. Yəni, oxucu və ya dinləyici mətnin ardıcılığını və əsas fikrini dərk edə bilirsə, deməli, həmin mətn koherentdir.

Koheziya – yəni mətn daxilində qrammatik və leksik əlaqəlilik – onun texniki quruluşunu təmin edir. Kohezion vasitələri sırasına əvəzliliklər, bağlayıcılar, sinonimlər, leksik təkrarlar və omonim strukturlar daxildir. Məsələn, birinci cümlədə adı çəkilən "kitab" sözü, növbəti cümlədə "o", "əsr", "bu nəşr" və s. kimi vasitələrlə əvəz oluna bilər. Mətnin dil səviyyəsində birliyi bu əlaqə vasitəsilə təmin edilir.

İ.R.Qalperin isə koheziyanı —kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılıq, ayrı-ayrı məlumatlar, faktlar, hərəkətlərin və s. qarşılıqlı (zaman və/və ya məkan) asılılığı təmin edən xüsusi əlaqə növləri kimi təyin edir [7, s.138].

"Dünən bərk xəstələnmişdim. Buna görə də imtahana gedə bilmədim. Müəllim mənim bu vəziyyətimi anlayışla qarşıladı." Hallideyin fikirlərinə əsaslansaq, birinci mətnə "Tenor" (müəllim-tələbə münasibəti) və "Field" (xəstəlik və təhsil prosesi) bir-birinə uyğundur, ona görə də mətn uğurlu bir ünsiyyət aktıdır.

Lotmanın fikirlərinə əsaslansaq isə, birinci mətn bizim mədəniyyətimizdəki "üzürlü səbəb" koduna uyğundur. Əgər biz xəstəliyin bir maneə olduğu mədəniyyətdən gəliriksə, bu mətni asanlıqla dekodlaşdırırıq.

Ənənəvi dilçilikdə cümlə əsas sintaktik vahid kimi götürülürdü. Mətn isə bu cümlələrin cəmi kimi başa düşülürdü. Lakin müasir yanaşmalar göstərir ki, mətnin quruluşu sadəcə cümlələrin ardıcılığı deyil, həmin cümlələrin semantik və pragmatik baxımdan əlaqələndirilməsidir. Cümlə

mətnin bir vahidi kimi çıxış edir, lakin mətnin funksional və tematik bütövlüyünü təmin etmək üçün əlavə əlaqələndirici mexanizmlər tələb olunur.

Mətnin anlaşılması yalnız dil vahidlərinə deyil, eyni zamanda situativ və mədəni kontekstə bağlıdır. Kontekst – yəni mətnin yaradıldığı sosial, mədəni və kommunikativ şərait – onun düzgün anlaşılmasına birbaşa təsir göstərir. Hallideyin nəzəriyyəsinə sadıq qalsaq, kontekst mətni yaradan əsas qüvvədir [4].

Presupoziya isə danışanın və dinləyicinin müəyyən bir əvvəlki biliyə malik olduğunu fərz edən semantik münasibətdir. Bu amillər mətni daha dərin və çoxsəviyyəli bir sistem kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Mətnin formalaşması bir sıra dil və məntiqi mexanizmlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Bu mexanizmlər vasitəsilə mətnin struktur quruluşu, semantik bütövlüyü, həm də funksional yönümü təmin olunur. Mətn yalnız sözlərin və cümlələrin ardıcılığı deyil, məna əlaqələrinin və kommunikativ məqsədlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsidir. Bu bölmədə həmin mexanizmlər aşağıdakı aspektlər üzrə araşdırılır:

Mətnin əsasını təşkil edən cümlələr arasında sintaktik və semantik əlaqələrin olması onun struktural bütövlüyünü təmin edir. Sintaktik əlaqələr daha çox bağlayıcılar, əvəzliliklər və əlaqələndirici konstruksiyalar vasitəsilə qurulur. Semantik əlaqələr isə cümlələr arasında mənaca uzlaşmanı ifadə edir. Məsələn, səbəb-nəticə, ardıcılıq, qarşılaşdırma və ya ümumiləşdirmə əlaqələri mətnin semantik strukturuna daxil olan əsas bağlayıcılardır.

Mətnin informativ dəyəri onun tematik strukturuna bağlıdır. Tematik struktur dedikdə, mətnin əsas ideyasının təqdimatı, inkişafı və nəticələnməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu prosesdə “mövzu-remə” prinsipi əsas yer tutur. Yəni cümlənin əvvəlində təqdim olunan mövzu, daha sonra isə ona əlavə edilən yeni informasiya gəlir. Bu struktur mətnin axıcılığını və oxucu üçün anlaşılıqlı olmasını təmin edir.

Mətnin formalaşma mexanizmlərindən biri də bir mətnin başqa mətnlərlə əlaqələndirilməsi deməkdir. İstinadlar, sitatlar, alluziyalar və ya mövcud mətn strukturlarının təkrar istifadəsi bu əlaqə formalarına daxildir. Məsələn, bir elmi məqalədə digər tədqiqatçıların fikirlərinə istinad etmək həm mənbə etibarlılığı yaradır, həm də mövcud elmi ənənəyə uyğunluq nümayiş etdirir.

Mətnin quruluşu və forması danışanın niyyəti və situativ şərtlərlə sıx bağlıdır. Mətnin necə formalaşacağını onun pragmatik funksiyası müəyyən edir: məlumatvermə, sorğu, təsir, təsdiq və ya inkar məqsədi. Eyni zamanda, mətnin adresatı, onun dünyagörüşü və dil səviyyəsi də bu prosesə təsir göstərir.

Elmi, publisistik, bədii, rəsmi və s. kimi funksional üslublar leksik və sintaktik vasitələrlə mətnin formalaşmasına təsir edir. Məsələn, elmi üslubda terminlərə, məntiqi struktura və obyektivliyə üstünlük verilir. Bədii üslubda isə obrazlılıq, emosionallıq və estetik elementlər ön plana çıxır. Bu üslub xüsusiyyətləri də mətnin strukturuna və ifadə tərzinə birbaşa təsir edir.

Hər bir mətn növü öz funksiyası ilə yanaşı, spesifik formalaşma prinsiplərinə malikdir. Bu prinsiplər mətnin hansı situasiyada, hansı məqsədlə və kimə ünvanlandığını nəzərə alaraq formalaşır.

Elmi üslubda yazılmış mətnlərdə obyektivlik, məntiqilik, terminoloji dəqiqlik və strukturlaşdırılmışlıq əsas yer tutur. Bu mətnlər informasiya verməyə, müəyyən bir problemi izah və ya sübut etməyə yönəlmiş olur. Elmi mətnin formalaşmasında tezislərin irəli sürülməsi, arqumentləşdirilmiş izahat, nəticələrin təqdimatı və mənbələrə istinad vacib elementlərdir. Məqalə, dissertasiya, hesabat kimi mətnlər bu qrupa daxildir.

Bədii mətnlər həm obrazlılıq, həm də subyektiv yanaşma ilə fərqlənən mətnlərdir. Bədii mətnlərin əsas məqsədi emosional təsir yaratmaq, düşüncə və hissləri ifadə etməkdir. Bədii mətnlərin formalaşmasında metaforalar, epitetlər, simvolika, dialoqlar və təsviri vasitələr geniş şəkildə istifadə olunur. Bədii mətnlərdə məntiqi strukturdan daha çox poetik struktur önə çıxır. Romanlar, şeirlər, hekayələr və s. bu kateqoriyaya daxildir.

Publisistik mətnlər informasiya vermək və ictimai rəyə təsir etmək məqsədi daşıyır. Bu mətnlərdə həm elmi, həm də bədii üslub elementləri qarışıq şəkildə istifadə olunur. Məqalələr, reportajlar, esselər, analitik yazılar publisistik janrın nümayəndələridir. Bu mətnlərdə aktualıq, aydınlıq, oxucuya ünvanlanmış müraciət formaları və ictimai əhəmiyyətli mövzularda fikir bildirilməsi əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Rəsmi üslubda tərtib olunan mətnlər inzibati və hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi daşıyır. Bu mətnlərdə dəqiqlik, standartlaşdırılmış ifadələr, sabit strukturlar və neytral leksika üstünlük təşkil edir. Ərizələr, sərəncamlar, müqavilələr, protokollar kimi sənədlər bu qrupa aiddir. Bu mətnlərin formalaşma mexanizmləri normativ qaydalarla və institusional tələblərlə tənzimlənir.

Təbii nitq axarında gündəlik mətnlər formalaşır və onlar spontan olur. Bu mətnlərdə ünsiyyət məqsədi informasiyanın ötürülməsi ilə yanaşı, sosial münasibətlərin qurulmasıdır. Gündəlik dialoqlar, şəxsi məktublar, qeyri-rəsmi mesajlar və söhbətlər bu tip mətnlərə aiddir. Onların formalaşmasında emosionallıq, qeyri-standart ifadələr, jest və intonasiya ilə müşayiət olunan qeyri-verbal vasitələr də mühüm rol oynayır.

Nəticə

Məqalənin təhlili zamanı belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dilçiliyi yalnız struktur və formal məsələlərlə deyil, eyni zamanda məna, funksionallıq və kommunikativlik aspektləri ilə də sıx bağlıdır. Mətnin formalaşma mexanizmləri – sintaktik, semantik, pragmatik və stilistik səviyyələrdə həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqələrin və məqsədyönlü strukturun nəticəsidir. Cümlə, söz birləşməsi və ya leksik vahid mətnin vahidləridir və onlar yalnız kontekst daxilində öz funksional dəyərini qazanır.

Mətnin semantik bütövlüyünü təmin edən koherent və kohezion əlaqələr, həmçinin pragmatik mexanizmlər və funksional üslub imkanları bu sahənin kompleks xarakterini təsdiq edir. Bununla yanaşı, müxtəlif mətn növlərinin spesifikliyi onların formalaşma prinsiplərini də fərqləndirir. Elmi, bədii, publisistik və rəsmi mətnlərin hər biri özünəməxsus kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir

Ədəbiyyat

- [1]. Baxşəliyev, R. Diskurs nəzəriyyəsi və tətbiqi məsələlər / R.Baxşəliyev, –Bakı: Elm və Təhsil. – 2012
- [2]. Baxşəliyeva, M. Mətnin linqvistikası və təhlili / M.Baxşəliyeva, –Bakı: Elm, –2010.
- [3]. Grice, H.P. Logic and Conversation // In: Cole, P., & Morgan, J. (eds), Syntax and Semantics, Vol. 3. –1975
- [4]. Halliday, M.A.K. Language, context and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective (2nd ed.) / H M. A. K.alliday, R. Hasan, –Oxford: Oxford University Press, –1989
- [5]. Lotman, M. Y. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. [Electronic resource] - I. I.B. Thauris & Ltd., –New York, –1990, –300 p.
- [6]. Quliyev, A. Nitq və mətn: nəzəri və praktik aspektlər / A.Quliyev, –Bakı: Təhsil. –2005.
- [7]. Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – М.: КомКнига, – 2006. – 144 с.
- [8]. Van Dijk, T.A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse / T.A.Van Dijk, –London: Longman. –1980.

Summary
Formation mechanisms of text linguistics
Valiyeva S.V.

Key words: *text linguistics, mechanisms of text formation, coherence and cohesion, functional linguistics, discourse analysis, pragmatic relations, text and context*

During the analysis of the article, it can be concluded that textual linguistics is closely related not only to structural and formal issues, but also to meaning, functionality and communicative aspects. Mechanisms of text formation are the result of interactions and purposeful structure at syntactic, semantic, pragmatic and stylistic levels. A sentence, phrase, or lexical unit is a unit of text that acquires its functional value only within its context.

Coherence and cohesion relations that ensure the semantic integrity of the text, pragmatic mechanisms that serve to realize its communicative purpose, and functional stylistic possibilities once again confirm that this field has a complex nature. At the same time, the specific characteristics of different types of texts cause the principles of their formation to be different. Scientific, artistic, publicistic and official texts perform different communicative functions.

Резюме
Механизмы формирования лингвистики текста
Валиева С.В.

Ключевые слова: *лингвистика текста, механизмы формирования текста, когерентность и связность, функциональная лингвистика, анализ дискурса, прагматические отношения, текст и контекст*

В ходе анализа статьи можно сделать вывод, что лингвистика текста тесно связана не только со структурными и формальными вопросами, но и со смысловыми, функциональными и коммуникативными аспектами. Механизмы формирования текста являются результатом взаимодействия и целенаправленной структуры на синтаксическом, семантическом, прагматическом и стилистическом уровнях. Предложение, словосочетание или лексическая единица — это единица текста, которая приобретает свое функциональное значение только в контексте.

Отношения связности и связности, обеспечивающие смысловую целостность текста, прагматические механизмы, служащие реализации его коммуникативного назначения, функциональные стилистические возможности еще раз подтверждают, что это поле имеет сложную природу. В то же время специфика разных типов текстов обуславливает различия в принципах их формирования. Научные, художественные, публицистические и официальные тексты выполняют разные коммуникативные функции.